

«ԵՐԳ ԵՐԳՈՑԸ» ԵՎ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻՆ

Բանալի բառեր՝ *Քննական բնագիր, բնաբանային քաղվածք, մեկնություն, եկլեսիատես, Աստվածաշունչ, ընդօրինակություն, ձեռագիր, գաղափար օրինակ, ուսուցողական գրքեր:*

Միջնադարյան հայ մատենագրության ծավալուն և կարևոր բնագավառներից մեկը՝ մեկնողական գրականությունը, սկզբնավորվեց Աստվածաշնչի թարգմանությունը զուգահեռ: Հայտնի է Աստվածաշնչի տարբեր գրքեր հայացվել են ոչ միաժամանակ և ոչ եզակի աղբյուրից¹: Եվ քանի դեռ կազմված չէ Սուրբ Գրքի քննական բնագիրը, իսկ Հին կտակարանի մեզ հայտնի հնագույն ընդօրինակությունները ժՔ. դարից են, չափազանց մեծանում է վաղ շրջանի (մինչև ժՔ. դ.) մեկնությունների և ծիսակարգն արտացոլող գրականության² բնագրագիտական արժեքը: Այսօրինակ աղբյուրների բնաբանային քաղվածքներն առավել հարագատորեն են արտացոլում աստվածաշնչյան բնագրի նախնական պատկերը:

«Երգ երգոցի» բնագրի պատմության ուսումնասիրության համար սկզբնաղբյուրի արժեք ունի Գրիգոր Նարեկացու «Մեկնութիւն Երգոց երգոյն» աշխատությունը, որը գրվել է 977 թ., Վասպուրականի Գուրգեն արքայի հրամանով և պահպանված է հեղինակային հիշատակարանով³:

Մեր քննության նյութը «Երգ երգոցի» հայերեն բնագրի այն հատվածն է,

¹ «Հայ հնագույն թարգմանությունների մատենաշար», Գիրք ծննդոց, բնագիր, աշխատասիրությամբ Ա. Ս. Զեյթունյանի. Լ. Տեր-Պետրոսյանի՝ «Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության պատմափյախության արժեքը և գիտական նշանակությունը» խորագրով առաջաբանը, Երևան, 1985, էջ 29-78:

² Մայր Մաշտոց, Ժ. դար, հ. Ա., Գիրք Ա., ըստ հնագույն երկարագիր ձեռագրերի եւ համեմատությամբ Աստուածաշունչ մատենանի, բնագրական եւ կանոնացանկային յաւելուածով, աշխատասիրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2012, էջ 13-19: Շահե արքեպիսկոպոս Աճեմեան, Հայերէն Աստուածաշունչը (Հայագիտական ուսումնասիրութիւններ), Երևան, 2006, էջ 73-105:

³ ՄՂ, ժՔ. հ., Ժ. դար, Գրիգոր Նարեկացի, Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Մեկնութիւն Երգոց երգոյն, բնագիրը պատրաստեցին՝ Ա. Ղազինեան, Լ. Յովսէփեան, Անթիլիաս-Լիբանան, 2008, առաջաբանը՝ էջ 749-59, բնագիրը՝ էջ 760-882, հեղինակային հիշատակարանը՝ էջ 882-3:

որը Գրիգոր Նարեկացու Մեկնության մեջ դրված է հեղինակի ընծայականից հետո՝ բուն «Երգ երգոցից» առաջ՝ «էկլեսիատէս» խորագրով⁴, որը Աստվածաշնչի հնատիպ⁵ և հետագա շրջանի մեզ հայտնի ընդօրինակությունների մեծ մասում հանդես է գալիս «Երգ երգոցի» վերջին Ը. գլխից հետո այլ՝ «Այլուստ իմն գտեալ» վերնագրով, իսկ աշխարհաբար Աստվածաշնչի ուշ շրջանի հրատարակությունների մեջ ամբողջությամբ դուրս է թողնված⁶:

Խնդրո առարկա՝ «Գիտացի գի...» հատվածն առկա է միայն հայերեն Աստվածաշնչի և Ճաշոցի ձեռագրերում⁷: Տարբեր ժամանակներում թե՛ գրիչներն ու մեկնիչները, թե՛ ուսումնասիրողները նկատել են հակասությունը «Երգ երգոցի» ընկալյալ բնագրի և այս հատվածի միջև, սակայն ավանդույթի ուժով ընդօրինակել են և մեկնել՝ գիտական շրջանառության մեջ դնելով: Բնագրային այս խնդիրը լուծելու համար առաջադրել ենք հետևյալ հարցերը.

ա. Ի՞նչ խորագիր ու կառուցվածք ունի «Երգ երգոցը» սուրբգրային հնագույն ընդօրինակություններում և Գրիգոր Նարեկացու Մեկնության մեջ:

⁴ Նույն տեղում, էջ 768-771:

⁵ Աստուածաշունչ մատենան Հին եւ Նոր կտակարանաց. ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց՝ ի հելլենականն հաւատարմագոյն բնագրէ ի հայկականս բարբառ: Նորոգապէս ի լոյս ընծայեալ յընտրելագոյն գրչագիր գաղափարէ՝ համեմատութեամբ այլեայլ օրինակաց՝ հանդերձ կարեւոր ծանօթութեամբք բնաբանին: Յաշխատասիրութենէ տեառն Հ. Յովհաննու Զօհրապեան վարդապետի, ի Վենետիկ, 1805. ՌՄԾԳ. (այսուհետեւ՝ *Զօհրապեան, Աստուածաշունչ*), էջ 232: Աստուածաշունչ Հնոց եւ Նորոց կտակարանաց ներպարունակօղ շարակարգութեամբ նախնեացն մերոց եւ ճշմարտասիրաց թարգմանչաց: Իսկ գկնի հրամանաւ վեհափառին տեառն Յակօբայ Հալոց կաթողիկոսի գլխակարգեալ եւ տնատեալ ըստ Դաղմատացւոցն. նաեւ զհամաձայնութիւն հանուրց գրոց Աստուածաշնչից ընդ իրեարս աւրնթեր կարգեալ ամենեցուն. նուաստի ումեմն բանի Տեառն սպասաւորի *Ոսկանի Երեւանցւոյ*, ՅԱմատէրդամ, ներ տպարանում Սրբոյն էջմիածնի եւ Սրբոյն Սարգսի զորավարի, ի թուում փրկչին 1666, իսկ Հայոց ՌՃԺԵ. (այսուհետեւ՝ *Ոսկան, Աստուածաշունչ*), Երգ երգոց, «Այլուստ գտեալ բանս այս իմաստնոյն», էջ 130 (այս հատվածն այսուհետեւ՝ «Գիտացի գի...»):

⁶ Աստուածաշունչ մատենան Հին եւ Նոր կտակարանների, արևելահայերէն նոր թարգմանութիւն, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին և Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերութիւն, 1994, էջ 711:

⁷ Ճաշոցներում «Երգ երգոցի» ընթերցվածների մասին տես **Charles Athanase Renoux**, “Une lecture du Cantique des Cantiques dans un lectionnaire arménien cilicien” (Paris, CNRS) (**Հայր Աթոնաս Ծաղկ Ռընու**, «Երգ երգոցի մի ընթերցում Կիլիկյան ճաշոցում») զեկուցումը. «Եկեղեցի և պետություն Կիլիկյան Հայաստանում (հայացք ներսից և դրսից)», միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Գարեգին Ա. Հովսեփյանց Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսի եւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի միաբանի ծննդյան 150-ամյակին, 27-29 մայիսի, 2015 (զեկուցման հայերեն համառոտումը՝ շարվածով): Հ. **Ոսկեան**, *Երգ երգոցի առաջին եւ երկրորդ թարգմանութիւնը*, Վիեննա, 1924, էջ 11. զարմանալի է, որ հեղինակը բնագրային ակնհայտ տարբերությունների մասին չի խոսում, թեև խնդրո առարկա հատվածը գետեղում է իր կազմած ֆննական բնագրի մեջ՝ որպես «Երգ երգոցի» առանձին՝ Թ. գլուխ (էջ 75):

բ. Ինչպե՞ս է Գրիգոր Նարեկացու «Երգ երգոցի» Մեկնություն մեջ յուրօրինակ այս հավելումը «էկլեսիատէս» խորագրով կապվել «Երգ երգոցի» բնագրին և Գրիգոր Նարեկացու կողմից մեկնաբանվել որպես սուրբգրական բնագրի մաս, կամ արդյո՞ք նա օգտվել է «Երգ երգոցի» այլ կառուցվածք ունեցող գաղափար օրինակից:

գ. Ինչպե՞ս են «Երգ երգոցի» բնագրային խնդիրները լուծել Գրիգոր Նարեկացուն հաջորդած մեկնիչները:

Վերոնշյալ հարցերը փոխկապակցված են և կարող են ծագել Աստվածաշնչի ցանկացած գրքի համեմատական քննություն դեպքում⁸, կարող են փոխադարձաբար լրացնել իրար և օգնել սուրբգրային նախնական և ճշգրիտ ընթերցումներ հայտնաբերելու գործում:

«Երգ երգոցի» մեկնությունը խիստ կարևոր և պատասխանատու ձեռնարկում էր Գրիգոր Նարեկացու համար. նախ՝ այս գործի պատվիրատուն Վասպուրականի Գուրգեն Արծրունի արքան էր, ապա՝ հեղինակն ինքն էլ քաջ գիտակցում էր՝ հայ իրականության մեջ «Երգ երգոցի» հեղինակային առաջին մեկնությունն է հյուսում (գուցե այս պատասխանատվությունն էր պատճառը, որ անմիջապես չի ստանձնել կատարել արքայի պատվերը): Պարզ է, որ հայ մատենագրության մեջ «Երգ երգոցի» առաջին հեղինակային մեկնությունը հյուսելու և գործը կատարելապես իրականացնելու համար աղբյուրներն ընտրվել են հատուկ խնամքով, և «Երգ երգոցի» կառուցվածքի թյուրըմբռնում լինել չէր կարող: Կնշանակի՝ Գրիգոր Նարեկացու Մեկնության մեջ «Երգ երգոցի» բնագրի կառուցվածքի առանձնահատկությունները ծագում են գաղափար օրինակից, և Մեկնության մեջ երկու՝ «էկլեսիատես»⁹ և «Երգ երգոց» խորագրերով բնագրե-

⁸ Մնացորդաց, Մակարայեցվոց գրեթե, ժողովողի, Երգ երգոցի, Սիրաֆի բնագրերի փութանակի և սրբագրված թարգմանությունների գոյությունն ապացուցված է տե՛ս Հր. Անաոյան, «Մեսրոպ Մաշտոց. Սուրբ գրքի թարգմանությունը», էջմիածին, ժԼ. (ԺԱ.), 1961, էջ 29-30: Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Ե. ժԼ. դդ., հ. Բ., Առաքել Սրենցի – Բէատրիկէ Հոռմայեցի, «Աստուածաշունչ մատենան» հոդվածը, Երևան, 1976, էջ 317-320:

⁹ Շաղ Ռընուն հնագույն ձառցների առնչությամբ ենթադրում է, թե «Եկլեսիատես» «անունը պարզապես օգտագործվել է հատվածի կանոնականությունն օրինականացնելու նպատակով», այնուհետև՝ «...այս նորամուծությունը տեղի է ունեցել շատ վաղ շրջանում... միայն թերևս Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը կարող էր տեսականորեն նման ձեռնարկի հեղինակ լինել» («Une lecture du ...): Ձեռագրական փաստերն ու այս ենթադրությունները կարծել են տալիս, որ Գրիգոր Նարեկացու Մեկնության համար հիմք է ծառայել սուրբգրային շատ հին մի բնագիր: Ժամանակին Անանիա Նարեկացուն պատկանող ՄՄ Հ^մ 10434 Ավետարանն իր հերթին վկայում է, որ Նարեկա վանքում հնության կնիք ունեցող ձեռագրերը կարևորված էին. (ստացողի հիշատակարան) «Մանասանդ վասն ստ[ուգու]թեան սորին եւ ընտրութեան բանի եւ հ[ր]ամանի, եւ տմահատի, եւ ամենայն արուեստի, որ էր վկայեալ արիմակն յամենայն

րի կապը պետք էր փնտրել Աստվածաշնչի մեզ հասած հնագույն օրինակներում¹⁰:

1. ՄՄ Հժր 5465 (ԺԲ դ.)*¹¹
2. Վնտկ. Հժր 22 (1201 թ., Հոռմկլա)¹²
3. ՄՄ Հժր 59179 (1219 թ.)
4. ՄՄ Հժր 287 (1258 թ., Հոռմկլա)¹³
5. ՄՄ Հժր 345 (1270 թ., [Կիլիկիա])*¹⁴
6. ՄՄ Հժր 4243 (1263-66 թթ., Բարձրբերդ) *¹⁵
7. ՄՄ Հժր 142 (1269 թ., Հոռմ)
8. Եղմ. Հժր 1925 (1269 թ., Երզնկա)*¹⁶
9. ՄՄ Հժր 199 (1271 թ., Դրազարկ, Վանկունք)
10. Եղմ. Հժր 306 (1272 թ., Մեծբար վանք)¹⁷

գիտնականաց Հայտց, զոր ասէին յասանդութենէ գրեալ է ձեռամբ սրբոյն Մաստուրվրայ վարդապետի եւ թարգմանչի» (*Հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ.*, աշխատասիրությամբ Ա. Ս. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 107):

¹⁰ Ներկայացվող ձեռագրերի ցանկը՝ անհրաժեշտ տեղեկություններով ու նուրբ նշումներ պատրաստակամորեն մեզ է տրամադրել Մաշտոցյան Մատենադարանի գլխավոր ավանդապահ, Ձեռագրագիտության բաժնի վարիչ, պատմ. գիտ. դոկտոր Գևորգ Տեր-Վարդանյանը, որին հայտնում ենք խորին շնորհակալությամբ:

¹¹ Աստղանշված ձեռագրերում «Գիտացի զի...» հատվածի վերջաբանն այլ է և գրիչների կողմից ընդօրինակված է տարբերակված ձևով: Տե՛ս աղ. 2: *Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի*, հատոր Բ., Կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, Յանկերը և համեմատական տախտակները՝ Օ. Եգանյանի, խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1970. ներկայացվող ցանկի ՄՄ Հժր^մ 5465, 5560, 5979, պլոմ. 112, 133, 226:

¹² *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ* (այսուհետև՝ Յուցակ Վենետիկի), հատոր առաջին, յօրինեց Բարսեղ Սարգիսեան, Վենետիկ, 1914, պլոմ 165-168:

¹³ *Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի* (այսուհետև՝ Յուցակ ՄՄ), հ. Ա., Կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, խմբագրությամբ Ա. Մնացականյանի, Օ. Եգանյանի, Երևան, 1984. Հժր^մ 142, 177, 179, 180, 181, 193, 195, 199, 287, պլոմ. 590-3, 701-16, 719-46, 827-34, 837-42, 859-62:

¹⁴ *Յուցակ ՄՄ*, հ. Բ., Հժր^մ 306, 345, պլոմ. 15-20, 117-134:

¹⁵ *Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի*, հատոր Ա., Կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, ներածությունը՝ Օ. Եգանյանի, խմբագրությամբ՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1965, պլոմ 1177:

¹⁶ *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց*, հ. վեցերորդ, (այսուհետև՝ Յուցակ Երուսաղեմի) Կազմեց Նորայր Եպս. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1972, էջ 401-416:

¹⁷ *Յուցակ Երուսաղեմի*, Հատոր երկրորդ, Կազմեց Նորայր Եպս. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1967, էջ 153:

11. ՄՄ Հ՞՞ր 1500 (1283 թ., Գեղարդա վանք)¹⁸
12. ՄՄ Հ՞՞ր 195 (1284-88 թթ., Գոնեք) *
13. ՄՄ Հ՞՞ր 5560 (1285 թ.)
14. ՄՄ Հ՞՞ր 177 (1292 թ., [Կիլիկիա]) *
15. ՄՄ Հ՞՞ր 179 (1292 թ., [Կիլիկիա])
16. ՄՄ Հ՞՞ր 180 (1295 թ., [Կիլիկիա])
17. ՄՄ Հ՞՞ր 181 (1295 թ., Մլճճ)
18. ՄՄ Հ՞՞ր 193 (1299 թ., Ասպիսնկա վ.) (Գիտացի գի՛ չիք):

Աստվածաշնչի հնագույն վերոբերյալ ձեռագրերի քննությունը հանգեցնում է հետևյալ եզրակացություններին.

ա. Աստվածաշնչի հնագույն ընդօրինակությունները հիմնականում կիլիկյան միջավայրի ծնունդ են. ցանկի 8 ընդգծվածները (հմբք. 1-4, 7, 9, 10, 17) Սողոմոնի գրքերի ընդօրինակություններ են, ինչը վկայում է՝ «Ուսուցողական» կոչված գրքերը սիրված են եղել, ի մի բերվել և շատ են ընդօրինակվել¹⁹: Այս առումով տեղին է ն. Ակիսյանի դիտարկումը. «...Նախնաբար Սողոմոնի Առակք, Բան Ժողովողի, Երգ երգոց եւ Իմաստութիւն անբաժին էին իրարմէ եւ մէկ հատոր կը կազմէին, եւ յընթացս ժամանակի կցուցած են անոնց Սաղմոսք, Յոբք, Մարգարէութիւնք... Անոնք լիակատար Աստուածաշունչի մէջ ուրույն խումբ մը կը ներկայացնեն»: Բայց կ'երեւայ, թէ յետոյ օրինակողները անդրադարձած են արտաքոյ այլազան ընթերցուածներուն եւ փորձած են ձուլել երկու խումբերը. երբ կամայական փոփոխություններ ալ տեղի ունեցած են (ընդգծումը մերն է –

¹⁸ Յուզակ ՄՄ, հ. Գ, Կազմեցին Ա. Քեօշեքեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեօսէեան, Խմբագրութեամբ՝ Փ. Անթաբեանի, Յ. Քեօսէեանի, Ա. Ղազարոսեանի, Տ. Շահէ քհյ. Հայրապետեանի, Յանկերը կազմեց՝ Վ. Դեւրիկեանը, Երևան, 2008, սիւն. 1449-1462:

¹⁹ Դրա մի գեղեցիկ վկայությունը Կիլիկիայում Հովհաննես աբխաղբոր ձեռնով 1263-ից հետո ընդօրինակված Վնտկ. Հ՞՞ր 21 Սողոմոնի գործերն ամփոփող ձեռագիրն է, որը գրվել է հատուկ Հեթում Ա.-ի փախստական և այրիացած դստեր՝ Ֆիմիի վիշտը փարատելու նպատակով. «Ընկալ, ո՛վ աստուածասէր եւ գթասէր հոգի, մեծոք ըստ մարմնոյ եւ բարգավաճոք ըստ ոգոյ՝ ծիրանածինդ Ֆիմի, զբաղձալին քո՝ երկամբ ձեռին մեղապարտիս Յոհաննէս եպիսկոպոսի՝ կր[ա]սերս եղբար հար քո, որով յԱստուած ու յաստուածայինսն խոկացցիս միշտ եւ տրամեալ սրտի քո՝ սփոփանս սովաւ արասցես. գիտելով զի սեփեհական է մարդկան նրժղեհոսքինն եւ պանդխտութիւն եւ փորձանք, որոց անդորր տացէ ձեզ որ ամենահնարն է», Յուզակ Վնտկ., հատոր առաջին, սյուն 165: Հիշատակարանիս մի հատվածի նմանահանությունն ու մեկնաբանությունը տես Սիսուան, Համագրություն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ, հասմեալ ի Հ. Ղեւոնդեանց Վ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ, 1885, էջ 144-145:

Լ. Ն.): Բանասիրութեան գործը պիտի ըլլայ ձեռագրական համեմատութիւններով վերակազմել առաջին փութանակի թարգմանութիւնն իր մէջ եւ անոր սրբագրուած օրինակը առանձին»²⁰:

բ. Գիտարկված գրեթե բոլոր ընդօրինակութիւններում մեզ հետաքրքրող «Գիտացի զի...» հատվածը «Այլուստ գտեալ» խորագրով է և ավարտվում է «...զի այսպէս ունէր» կապակցութեամբ²¹, այնինչ Գրիգոր Նարեկացու Մեկնութեան մեջ ավարտն ամփոփ է. «Զի այսպէս ունէր, եւ կայր այս յՕրհնութիւն օրհնութեանցն» (տե՛ս աղ. 1).

«ԳԻՏԱՅԻ ԶԻ...» ՀԱՏՎԱԾԻ ԱՎԱՐՏԸ	
Գրիգոր Նարեկացի, Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն	Աստուածաշունչ
<p>Տէր արար զբեզ եւ հաստատեաց զբեզ: Պատրաստեաց զբեզ յարգանդէ, գեղեցիկդ ի կանայս, մայր քո: Ծնցի մարմին անխիղճ, անաղտ յայլմէ տեսչութենէ: Զի այսպէս ունէր: Եւ կայր այս յԱրհնութիւն Արհնութեանցն²²:</p>	<p>Տէր արար զբեզ, հաստատեաց զբեզ, պատրաստեաց զբեզ յարգանդէ, գեղեցիկդ ի կանայս. մայր քո ծնցի մարմին անտխիղճ: Առ նոյն՝ յայլմէ տեսչութենէ, զի այսպէս ունէր²³:</p>

(աղ. 1)

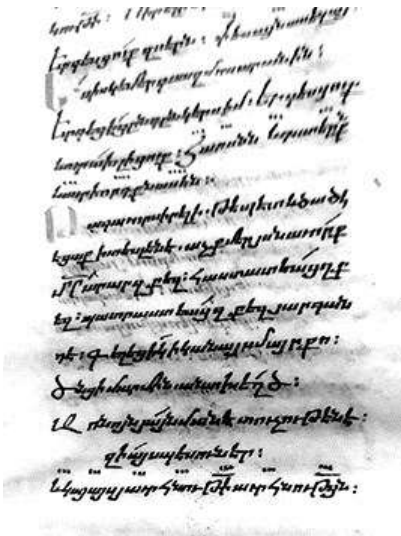
Վերոբերյալ (աստղանշված) հնագույն՝ ՄՄ Հ^{մր} 5465, 345, 4243, 195, 177 և Եղմ. Հ^{մր} 1925 Աստվածաշունչ մատյանները, «Գիտացի զի...» հատվածի ավարտին Նարեկացու պես ունեն «Եւ կայր այս յՕրհնութիւն օրհնութեանցն» նախադասութիւնը, սակայն գրված բնագրից տարբեր գրչութեամբ և

²⁰ Ն. Ակիմեան, «Սուրբ Գրիի հայերէն թարգմանութիւնը», ՀԱ, 1935, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 561: Աստվածաշնչի գրքերի մեկտեղման հարցը Մաշտոց մատյանի խմբի հետ կապված, տե՛ս Մայր Մաշտոց, էջ 16-17:

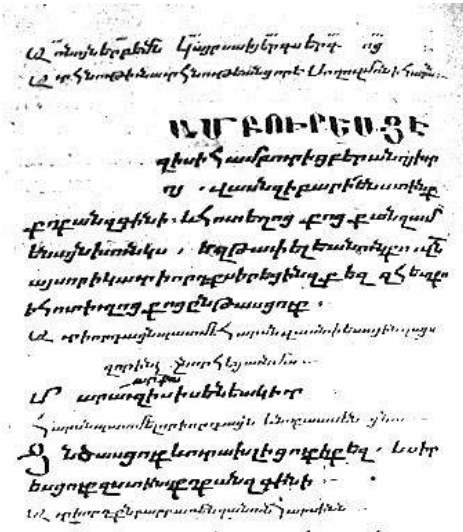
²¹ «Այսպէս ունէր» հունաբանության վրա, որի իմաստն է «այսպէս էր», «Իրողությունն այսպիսին էր», մեր ուշադրությունը հրավիրեց բան. գիտ. դոկտոր Գոհար Մուրադյանը, որին հայտնում ենք խորին շնորհակալություն. տե՛ս Գ. Մուրադյան, Հունաբանութիւնները դասական հայերենում, Երևան, 2010, էջ 202:

²² ՄՀ, հ. ԺԲ., էջ 771:

²³ Զոհրապեան, Աստուածաշունչ, էջ 232:

Նկ. 1. ՄՄ Հ^{մր} 177, Կրկիկիա, 1292 թ., գրիչ և ստացող՝ Մովսես, էջ 340բ

Նկ. 2. Երուս. Հ^{մր} 1925, Երզնկա, 1269 թ., գրիչ՝ Մխիթար, Հակոբ, Մովսես էջ 776

տարբերակված են կետային առանձնանշաններով (տե՛ս նկ. 1, 2):

Սրանով գրիչները կարծես անուղղակիորեն վկայում են, թե այս վերջին հավելումը բնագրից առանձին պետք է ընկալել: Այսպիսի առանձնանշաններ կամ բնագրից տարբերվող գիր, ինչպես գիտենք, գրիչները կիրառել են ընկալյալ հատվածից շեղվող տեղեկությունները կամ հիշատակարանները տարբերակելու նպատակով:

Վերոբերյալը ենթադրել է տալիս՝ «Էկլեսիատէս» խորագրով հատվածի վերջում «Եւ կայր այս յՕրհնութիւն օրհնութեանցն» արտահայտությունը Գրիգոր Նարեկացու կիրառած գաղափար օրինակում եղել է արդեն բնագրին կցված (ամենայն հավանականությամբ՝ շտարբերակված) գրչի ցուցում, որը մեկնիչն ընկալելով որպես բնաբան²⁴ մեկնել է այս ձևով ապահովելով նրա կապը «Երգ երգոցի» բնագրի հետ:

Ձեռագրերի համեմատությունից պարզ էր, որ Աստվածաշնչի կրկիկյան շրջանի խմբագրությունները «Երգ երգոցի» կառուցվածքի հետ կապված

²⁴ [Բնաբան] եւ կայր այս յԱրհնութիւն արհնութեանցն: [Մեկնություն] Այսու գԳաւթայ բանսն հար իւրոյ բերէ վկայ Արհնութիւն արհնութեանց՝ ասելով, թէ՛ «Տէր ասաց ցիս. որդի իմ ես դու, եւ ես այսաւ ծնայ զքեզ» (Մաղմ. Բ 7), տե՛ս ՄՂ, հ. ԺԲ., էջ 771:

խնդիրները ոչ միայն չեն լուծում, այլև խճճում են, ուստի մեզ հետաքրքրող բնագիրը պետք է փնտրեինք նախակիրիկյան շրջանի ընդօրինակությունների մեջ, որոնցից միայն երկու ձեռագիր կարող ենք նշել²⁵։ Անկյուրիայի Կարմիր վանքի ՀՎՐ 45 Աստվածաշունչը, որը 1255 թ. ընդօրինակել է Միքայել քահանան «ի խնդրոյ Կոստանդեայ» 986 թ. նախագաղափարից Տավրոսյան վանքերից մեկում (ծնթ. Բ. Կյուլեսերյանի)²⁶ և Եղմ. ՀՎՐ 1925 Աստվածաշունչը, որ 1269 թ. Մխիթար, Հակոբ և Մովսես կրոնավորներն ընդօրինակել են Երզնկայում²⁷։

Անկյուրիայի Կարմիր վանքի ՀՎՐ 45 Աստվածաշունչի նախագաղափար օրինակով ըստ Բ. Կյուլեսերյանի. «...կ'ունենանք Աստուածաշունչին... մասնաւորապէս Հին Կտակարանի, ամենէն հին օրինակը, գրուած 986-ին եւ 1255-ին»²⁸։ Յավոք այս ձեռագիրը կորած է²⁹ և հայագիտական շրջանակներին հայտնի է միայն Բ. Կյուլեսերյանի շատ համառոտ նկարագրովյաձմբ, որից կարող ենք սոսկ «Երգ երգոցի» խորագրի մասին տեղեկութուն քաղել³⁰։ Երզնկայի Աստվածաշունչն է միայն, որ կառուցվածքային և ռճական ընդհանրություններ ունի Գր. Նարեկացու Մեկնության սուրբգրային բնագրի հետ³¹։

Ձեռագրիս Սողոմոնի գրքերն ընդօրինակել է Մովսես գրիչը. ուշագրավ է ժողովողի՝ «Բանք ժողովողի որդւոյ Դաւթի Իսրայէլի Երուսաղէմի – Ունայնութիւն» խորագիրը, որից, ինչպես տեսնում ենք, «էկլեսիատէս» անունը բացակայում է³², իսկ հաջորդող «Գիտացի գի...» սկսվածքով հաստատվածի վերնագիրն

²⁵ Բ. Սարգիսյանը «հնագոյն եւ ընտելագոյն» գաղափարի հետեւէ է նկատում նաև ուշ շրջանի՝ Վնտկ. ՀՎՐ 21 (1255-1271 թթ.), 22 (1201 թ.) ընդօրինակություններում տե՛ս Յուցակ Վնտկ., հ. առաջին, սյուն. 164-7:

²⁶ Յուցակ ձեռագրաց Անկիրիոյ Կարմիր վանոց եւ շրջակայից, Բարզէն արձուակից կաթողիկոս, Անթիլիաս-Լիբանան, 1957, էջ 279, 284, 289:

²⁷ Յուցակ Երուսաղէմի, հատոր վեցերորդ, էջ 401-416: Հնագոյն Աստվածաշունչ մատյանների շարքում Սարգիս Հեմնցու համեմատություններն ու դիտողություններն այս բնագրի հետ կապված տե՛ս Յուցակ Վենետիկի, Հատոր առաջին, Աստուածաշունչ ժԱ, սյուն. 117-118:

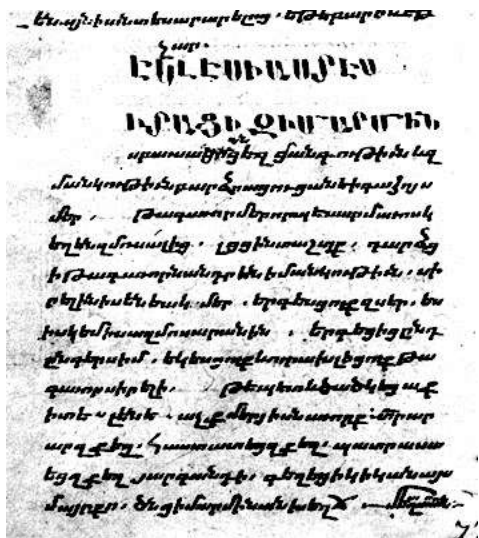
²⁸ Յուցակ ձեռագրաց Անկիրիոյ Կարմիր վանոց եւ շրջակայից, էջ 289:

²⁹ Անկյուրիայի ձեռագրական կորուստների մասին տե՛ս Ս. Քոլանջյան, Մեր ձեռագրական կորուստները, էջմիածին, ԻԳ (Ե), 1967, էջ 46-57: Նաև՝ Սուրէն Գոլանճեան, Յովհաննէս վարդապետ Հիւսեան, Բարզէն արձուակից կաթողիկոս Կիլիսիէեան, Գէորգ Տէր-Վարդանեան, Եղեւնը եւ մեր ձեռագրերի կորուստներն ու փրկութիւնները, Հրատարակութեան պատրաստեց՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեան, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2015, էջ 130-141:

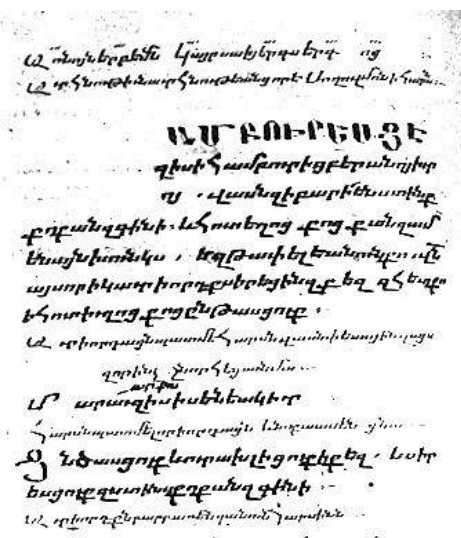
³⁰ Հետաքրքիր է բուն խորագիրն այս ձեռագրում «Աւհնութիւն արհնութեանց» ձևով է, իսկ լուսանցում ավելացված է՝ «Երգ երգոց»։ Յուցակ ձեռագրաց Անկիրիոյ Կարմիր վանոց եւ շրջակայից, էջ 289: Հակառակը տե՛ս նաև ՄՄ ՀՎՐ 1500, էջ 293բ:

³¹ Յուցակ Երուսաղէմի, հ. վեցերորդ, էջ 410:

³² Խորագրերի հակասություն ենք նկատում նույն ձեռագրի՝ Մխիթար գրչի հիշատակագրության մեջ, որտեղ Եկլեսիաստէս – ժողովող անուններն արդեն միատեղված են. «[244բ] Երբող՝ դարձեալ գումարութիւն Երայեցոց, գոր Մրբագիրսն կարգեն: Եւ այն առաջին գՅովրն

սյուն Ա.

սյուն Բ.

Նկ. 3. Երուսաղեմի Հ^մ 1925, Երզնկա, 1269 թ., էջ 776բ

է «Եկլեսիաստէս» (տե՛ս նկ. 3), ճիշտ այնպէս, ինչպէս Գրիգոր Նարեկացու Մեկնության մեջ:

Համեմատութիւնից պարզ է հետևյալը. ա. Գրիգոր Նարեկացու Մեկնութիւնն³³ ու Երզնկայի Աստվածաշունչը բուն «Երգ երգոցից» առաջ ունեն «Եկլեսիաստէս» խորագրով մի առանձին և դեռևս «Երգ երգոցի» բնագրին չձուլված հատված (նկ. 3., սյուն Ա.):

բ. Երկուսի մոտ էլ, ի տարբերութիւն տպագիր Աստվածաշունչ մատյանների, քննվող հատվածում բացակայում են հեղինակային՝ «Օրիորդքն ու թագուհիքն ասեն», «Փեսայն ասէ», «Հարսն եւ դստերքն եւ օրիորդքն ասեն» ընդմիջարկութիւնները³⁴:

դնեն, եւ եկրորդ՝ գ՛աիթ, եւ հինգ մատենագրութիւնս եւ զԹ՛ուոց գիրսն թուեն, եւ եկրորդ՝ զՍաւղովմին (այսպէս): Երրորդ՝ զԱռակացն, զոր նո՛րա Ամաաղաբ կոչեն: Եւ գեկեղիսատէս, զոր նո՛րա Կոհեղէն ունուանեն: Եւ զԱւրհն[ութիւն Աւրհնութեանց, զոր նո՛րա Սիր ա՛ր Սիրիմ կոչեն...»: Եղմ. Հ^մ1925, էջ 786բ:

³³ ՄՀ, հ. ԺԲ., էջ 768:

³⁴ Ճաշոցի որոշ ընդօրինակություններում նույնպես «Երգ երգոց»-ը պահպանված է առանց հեղինակային միջամտությունների. հմմտ. Վատիկանի B/77, 1221 թ. Դրագարկում գրված ճաշոցը (Մեջբերումը՝ Շ. Ռընուի նշված հոդվածի մեջ):

գ. Երկուսն էլ «Գիտացի գի...» հատվածի վերջում ունեն գրչական հավելում՝ «Եւ կար այս յԱւրհնութիւն աւրհնութեանցն»³⁵, «Առ նոյն երբեմն կայր սա ի յԵրգս երգոց» տարընթերցումներով (տե՛ս նկ. 3, սյուն Բ., տողեր 1-2):

«Գիտացի գի...» հատվածը հետևյալ պատկերն ունի ըստ Երզնկայի ու Զոհրապյանի Աստվածաշունչ մատյանների և Գրիգոր Նարեկացու Մեկնությունների.

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆԶ	ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԵՐԳՈՅ ԵՐԳՈՅՆ	ԶՈՀՐԱՊԵԱՆ, ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆԶ
<p>ԷԿԼԵՍԻԱՍՏԷՍ</p> <p>[Գ]իտացի, գի մարմին սբասացուցանէ ց[ղարծրած՝ մ]անգութիւն եւ զմանկութիւն. բարձրացուցանէ ի գահոյս մեր թագաւոր մեր որպէս արմաւ ոսկեղէն զմոսալից, լցցին տաշտք, դարձցի թագաւորն անդրէն ի մանկութիւն, սիրելին ի սենեակ մեր. երգեսցուք զսէր. ես իսկ եմ ի սաղմոսարանին. երգեսցից ընդ ընքերս իմ. եկեսցուք եւ ուրախ լիցուք թագաւոր սիրելի. թէպէտ եւ ծածկեցաք ի տեսլենէ, աչք մեր յիսնաւորք. Տէր արար զքեզ, հաստատեաց զքեզ, պատրաստեաց զքեզ յարգանդի, գեղեցիկ ի կանայս մայր քո, ծնցի մարմին անխեղճ (գրչից՝ «մեղա՛ Տեանն»):</p> <p>Առ նոյն երբեմն կայր սա ի յԵրգս երգոց:</p> <p>(սկիզբ) ԱԻՐՉՆՈՒԹԻՒՆ ԱԻՐՉՆՈՒԹԵԱՆՅ, ՈՐ Է ՍՈՂՈՄՈՆԻ. Հարսն. [2]ամբուրեսցէ...</p>	<p>ԷԿԼԵՍԻԱՍՏԷՍ³⁶</p> <p>Գիտացի, եթէ մարմին զաւրացուցանէ զմանկութիւն: Բարձրացուցէ ի շտեմարանս մեր: Թագաւոր մեր ի գահոյս իբրեւ արմաւ ոսկեղէն զմոսալից: Դարձցի թագաւորն անդրէն ի մանկութիւն: Սիրելին ի սենեակ իւր: Երգեսցէ զսէրն: Ես իսկ եմ ի սաղմոսարանին: Երգեսցից ընդ ընկերս իմ: Երգեսցուք եւ ուրախ լիցուք ի թագաւոր սիրելի: Թէպէտ եւ ծածկեսցուք ի տեսլենէ, աչք մեր յիսնաւորք: Տէր արար զքեզ եւ հաստատեաց զքեզ: Պատրաստեաց զքեզ յարգանդէ, գեղեցիկ ի կանայս, մայր քո: Մնցի մարմին առ նոյն անխիղճ, անաղտ յայլմէ տեսութենէ: Չի այսպէս ունէր: Եւ կայր այս յաւրհնութիւն աւրհնութեանցն:</p> <p>(սկիզբ) ԵՐԳ ԵՐԳՈՅ, ՈՐ Է ՍՈՂՈՄՈՆԻ Համբուրեսցէ...</p>	<p>ԱՅԼՈՒՍՏ ԻՄՆ ԳՏԵԱԼ Ի ՍՄԻՆ ԵՐԳՈՅ</p> <p>Օրիորդքն եւ թագուհիքն ասեն.</p> <p>Գիտացի գի մարմին զբասացուցանէ զմանկութիւն բարձրացուցէ ի շտեմարանս իւր: Թագաւոր մեր ի գահոյս մեր: իբրեւ արմաւ ոսկեղէն զմոսալից լցցին տաշտք մեր: Դարձցի թագաւորն անդրէն ի մանկութիւն: Սիրելին ի սենեակս մեր. երգեսցուք զսէրն: Փեսայն ասէ. Ես իսկ եմ ի սաղմոսարանին. երգեսցից ընդ ընկերս իմ: Երգեսցուք եւ ուրախ լիցուք: Հարսն եւ գասերքն եւ օրիորդքն ասեն. Թագաւոր սիրելի, թէպէտ եւ ծածկեցաք ի տեսլենէ, աչք մեր յիսնաւորք: Տէր արար զքեզ, հաստատեաց զքեզ, պատրաստեաց զքեզ յարգանդէ, գեղեցիկ ի կանայս. մայր քո ծնցի մարմին անտըխեղճ: Առ նոյն՝ յայլմէ տեսութենէ, գի այսպէս ունէր:</p> <p>(վերջ) ԵՐԳ ԵՐԳՈՅ («Երգ երգոցի» ավարտն ազգարարող խորագիր): ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ՍՈՂՈՄՈՆԻ</p>

(աղ. 2)

³⁵ ՄԶ, Բ. ԺԲ., էջ 771: Հոդվածիս աղ. 2, սյուն. 1, 2:

³⁶ Բնագիրն ամբողջացուել ենք ըստ մեկնության բնաբանային ֆաղվածքների. տե՛ս ՄԶ, Բ. ԺԲ., էջ 768-771:

Վերոբերյալ զուգահեռները վկայում են, որ Գրիգոր Նարեկացին և Երզնկայի Աստվածաշնչի գրիչն օգտվել են նույն կամ իրար հարաբերակից գաղափար օրինակներից, որի մեջ «Երգ երգոցի» խորագիրն ամենայն հավանականությամբ եղել է ավելի կարճ և համահունչ Աստվածաշնչի այլալեզու օրինակներին՝ «Երգ երգոց, որ է Սողոմոնի»³⁷: Կարծում ենք՝ Գրիգոր Նարեկացու հեղինակությունը լուրջ դեր է ունեցել այս հատակտորի հետագա անկորուստ շրջանառության մեջ: Գրիգոր Նարեկացու Մեկնության մեջ բնագրային հակասությունն նկատելով, սակայն նրա հեղինակությունն անվարան ընդունելով՝ «Գիտացի զի...» հատվածը՝ «էկլեսիատես» խորագրով (ըստ գրչային ցուցումի՝ «Օրհնութիւն օրհնութեանցի» մաս) ընդօրինակել են նույնությամբ՝ որպես Սողոմոնի «Երգ երգոցի» անկապտելի մաս՝ պահպանելով բնագրի մասերի նախնական կառուցվածքը, ինչը չի կարելի պնդել Աստվածաշնչի ընդօրինակությունների համար, որոնց ներկայացրած պատկերն էպես տարբեր է և խճողված:

Հետագայում՝ հավանաբար Աստվածաշնչի կիրիկյան խմբագրության ժամանակ, բնագրի կառուցվածքային փոփոխությունների և միօրինակացման արդյունքում փոփոխվել է նաև «Երգ երգոց, որ է Սողոմոնի» խորագիրը և դարձել «Երգ երգոց, որ է Աւրհնութիւն աւրհնութեանց, ասացեալ Սողոմոնի»³⁸: «էկլեսիատես» խորագիրը հասկանալի պատճառով հանվել է, կցվել ժողովող գրքի

³⁷ Մ2, հ. ժԲ., էջ 771. հմմտ. Библия. книги священного писания Ветхого и Нового Завета, Москва, 1976. *The Holy Bible, Containing the Old and New Testaments translated out of the original tongues and with the former translations diligently compared and revised by his majesty's special command authorized king james version, 1611, p. 785* (<http://triggs.djvu.org/djvu-editions.com/BIBLES/KJV/Download.pdf>). Толковая Библия или комментарий на все книги св. писания Ветхого и Нового Завета, С иллюстрациями, издание преемников **А. П. Лопухина**, Том пятый, Петербург, 1908, с. 37:

³⁸ Տակավին ֆնեկի է «Երգ երգոցի» խորագրի հետ առնչվող «Արհնութիւն աւրհնութեանց», «Եկլեսիատես» անվանումների հարցը, որը թողնում ենք հետագային. այս խորագրերի նկատելի տարբերությունն արտացոլված է թե՛ Աստվածաշնչի ընդօրինակություններում, թե՛ Սուրբ Գրոց տարբեր ցանկերում. տե՛ս **Մ. Թեր-Մովսեսյան**, *История перевода Библии на армянский язык*, С.-Петербург, 1902, с. 253-263: **Գ. Շամկեան**. վրդ., «Սուրբ գրոց կանոնական եւ երկրորդական գրքերը», Սրոն. Հայ ամսագիր կրօնական, գրական, բանասիրական, Խ. (2-3), 1966, էջ 85: Ընդհանուր անդադարձներ տե՛ս նաև **Ա. Գրիգորյան**, «Երգ երգոցի երբայական բնագիրը և հայերեն թարգմանությունները», *Արաբագիտական ուսումնասիրություններ*, № 10, Երևան, 2018, էջ 223-34: «Արհնութիւն աւրհնութեանց» խորագրի հնագույն ընթերցման վկայություն է մատնանշում Գ. Մուրադյանը միջնադարյան թարգմանական ուղագրավ աղբյուրում՝ «Քարոյախաւսի» մեջ. «Երկրորդ բարբ ախիծուն. յորժամ ննջէ, արթուն են աչ իւր, քանի ի բաց լինին: Որպէս յարհնութիւն աւրհնութեանցն ասէր թէ. «Ես ննջեմ եւ սիրա իմ արթուն կայ»». տե՛ս *Physiologus, The Greek and Armenian Versions with a Study of Translation Technique*, by **Gohar Muradyan** (Hebrew University Armenian Studies 6), Leuven-Paris-Dudley, MA: Peeters, 2005, p. 89:

խորագրին (կամ ինչպես որ կար) փոխարինվելով «Այլուստ իմն գտեալ» անորոշ ենթախորագրով, իսկ բնագիրը տարվել է հետ՝ որպես «Երգ երգոցի» հավելյալ մաս³⁹:

Բնագրի ահա այս պատկերն է, որ այսօր ներկայանում է մեզ Աստվածաշունչ մատյանի թե՛ Ոսկանի ու Զոհրապյանի հրատարակություններով և թե՛ հնագույն ընդօրինակություններով:

«Եկլեսիաստէս» - «Երգ երգոց» - «Աւրհնութիւն արհնութեանց» անվանումների հետաքրքիր միահնչուսումը մեկ խորագրի մեջ դրսևորվել է Գրիգոր Աբասորդու (ԺԳ. դար) Պատճառաց գրքի «Սկիզբն եւ պատճառ երիս գրոցն Սողոմոնի, զոր ժողովեալ եղաք վասն մանկանց եկեղեցոյ» հատվածում. «...երիս գիրս գրեաց վասն երից հասակաց մերոց՝ մանկութեան, երիտասարդութեան եւ ծերութեան եւ անուանեաց զմանկութեան գիրսն՝ Առակս, եւ զերիտասարդութեան գիրսն՝ Ունայնութիւն ունայնութեանց, եւ զծերութեան գիրսն կոչեաց էկլեսիաստէս, որ է Երգ երգոց, որ թարգմանի Աւրհնութիւն արհնութեանց»⁴⁰: Խորագրերի այս հաջորդականությունն ու հատակ մեկնաբանությունը ցույց են տալիս, որ Գրիգոր Աբասորդին նույնպես, ինչպես Գրիգոր Նարեկացին, կիրառել է Երզնկայի Աստվածաշնչին հարաբերակից բնագիր և ժողովողը «Եկլեսիաստէս» խորագրով նրան հայտնի չէ:

Այսպիսով «Երգ երգոցի» խորագրի և կառուցվածքի համեմատական քննությունն ըստ սուրբգրային ընդօրինակությունների և Գրիգոր Նարեկացու Մեկնության բնաբանային քաղվածքների թույլ է տալիս առաջադրել հետևյալ վարկածը.

Գրիգոր Նարեկացին ձեռքի տակ ունեցել է Աստվածաշնչի մի հին, մեզ հայտնի ընդօրինակություններից կառուցվածքով զգալիորեն տարբեր աղբյուր, որի մեջ «Երգ երգոցի» բնագիրը կառուցվածքային մեկ ամբողջական միավոր չի եղել, այլ սկզբից ունեցել է «էկլեսիաստէս» խորագրով հատված, որը դրա ավարտն ազդարարող՝ «Եւ կայր այս յԱւրհնութիւն արհնութեանցն» գրչի առանձին ցուցումով հանդերձ Գրիգոր Նարեկացին մեկնել է որպես «Երգ երգոցի» մաս:

³⁹ «Երգ երգոցի» խմբագրված բնագրի որոշ տարբերություններում, սակայն, նկատելի են «Եկլեսիաստէս» խորագրի հետքերը. «Փեսայն Եկլեսիաստի ասլ...» (Հ. Ոսկեան, *Երգ երգոցի առաջին եւ երկրորդ թարգմանությունը*, տողատակի ձևք., էջ 75), «Եւ Եկլեսիաստէս գիտացի զի մարմին զօրացուցանէ...» (Զոհրապեան, *Աստուածաշունչ*, տողատակի ձևք., էջ 232):

⁴⁰ ՄՄ 2^ր 1879. «Ժողովող» խորագրի մասին Գրիգոր Աբասորդին հավելում է. «|57բ| Սողոմոն ժողովեաց ի Գանայ մինչեւ յԱրեւմուտս, եւ դարձեալ ի մահուանէ ի կեանս ժողովեաց... |59ա| Պարտիմք գիտել եւ վասն միջին գրոցն Սողոմոնի, զոր **ժողովող** անուանի ըստ վերնագրութեանն, այլպպես Սողոմոն խաղաղութիւնն թարգմանի, որ է Քրիստոս ճմարտիւ: Նոյնպէս եւ ժողովողն...»:

Կիրիկյան շրջանում այս երկու հատվածների կառուցվածքային անհարթությունը կանխելու նպատակով, Գրիգոր Նարեկացու հեղինակությանը և նրա մեկնության ազդեցությանը, «Էկլեսիատես» խորագրով հատվածը պահպանվել, սակայն տարվել է հետո՝ որպես «Երգ երգոցի» վերջին՝ Ը. գլխի հավելված նոր՝ «Այլուտ իմն գտեալ» խորագրով:

«Երգ երգոց, որ է (կամ՝ ասացեալ) Սողոմոնի» խորագիրը միացվել է «Աւրհնութիւն աւրհնութեանց» գրչի ցուցումին և դարձել «Երգ երգոց, որ է Աւրհնութիւն աւրհնութեանց, ասացեալ Սողոմոնի», ապահովելով երկու հատվածների միաձուլությունը:

Գրիգոր Նարեկացուն հաջորդած մեկնությունների միջոցով հնարավոր է ուրվագծել նաև «Երգ երգոցի» բնագրի հետագա ընթացքը: Վարդան Արևելյին «Հաւաքումն ի մեկնչացն Վարդան վարդապետին Երգ երգոցին»⁴¹ խորագրով իր մեկնությունն ավարտում է «Գիտացի զի...» հատվածով, որի ծագումը կապում է Սողոմոնի «Վասն գրեանցն Սողոմոնի» անկանոն հյուսվածքի հետ⁴²: Պարզել ենք, մեկնության այս հատվածն է, որ «Եռամեծի սրբոյ(յ) Վարդապետին Վարդանայ(յ) արարեալ ի Բան Սողոմոնի» վերնագրով որպես առանձին ճառ շրջանառվել է և հեղինակի մահվանից հետո՝ հավանաբար մոտ 1290-ական թթ., մուծվել է «Տոնապատճառ» ժողովածու՝ ծիսական շրջանառության մեջ դրվելով⁴³:

Նույն կերպ Գրիգոր Տաթևացին «Գիտացի զի...» հատվածը «Եկլեսիատես» խորագրով գետեղում է «Վարդան Արևելյու մեկնության» իր Լուծմունքի (ընդօրինակության խորագիրը՝ «Համառօտ հաւաքումն ի տեսութիւն լուծմանց Երգոյ երգոյն... ի լուսաւոր բանից վարդապետին Վարդանայ») վերջում⁴⁴: Գրիգոր Նարեկացուն անմիջապես հաջորդած և հայ հոգևոր գրականության մեջ այս երկու հեղինակությունների մեկնությունները վկայում են, որ արդեն 13-րդ դարակեսին ընկալյալ բնագիրը դիտարկվում էր որպես «Երգ երգոցի» հավելված և ոչ նախորդող մաս: Մոտավորապես այս նույն շրջանում՝ 1220-ական թթ.-ից սկսյալ, «Գիտացի զի...» հատվածը որպես «Երգ երգոցի» շարունակություն հանդիպում է նաև Ճաշոցներում:

⁴¹ ՄՄ Հ^{մր} 5452, ԺԳ. դ., 1266-ից հետո, Խոհանաշատ, էջ 1ա:

⁴² ՄՄ Հ^{մր} 5259, ԺԳ. դ., էջ 82աբ: Տե՛ս Թանգարան հայկական հին և նոր դպրութեանց, Կ. Ա., Անկանոն գիրք Հին Կտակարանաց, կազմեց Յովսէփեանց Մ., Վենետիկ, 1896, «Վասն գրեանցն Սողոմոնի», «Յաղագս գրեանցն Սողոմոնի» էջ 232-33: Այս բնագրերի աւելի կատարեալ ընդօրինակութիւնը՝ Վնտկ. Հ^{մր} 693. տե՛ս Յուցակ Վնտկ., Կ. Բ., Յօրինեց Ն. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1924, էջ 598:

⁴³ Վ. Արևելյի, Ճառք և ներբողեանք, աշխատասիրությամբ Հակոբ Քյոսեյանի, Երևան, 2000, էջ 114-115: ՄՄ ձեռ. Հ^{մր} 5862, ԺԳ. դ. (1290-ից առաջ), էջ 167բ-173ա:

⁴⁴ ՄՄ Հ^{մր} 5869, 1415-16 թթ., էջ 400ա:

«Երգ երգոցի» բնագրի խնդրին անդրադարձել է նաև 19-րդ դ. մեկնիչ Աբրահամ Կոստանդնուպոլսեցին իր աշխատության վերջին՝ «Մեկնութիւն երգոց երգոյն յետսագիւտ մասին» հատվածի մեջ, որտեղ անընդհատ հիշատակում է Գրիգոր Նարեկացու մեկնությունից ունեցած կառուցվածքային տարբերությունները և եզրակացնում. «Այլ թէ երբ կամ յումմէ եղեւ գտեալ, մեզ չէ յայտ: Թէպէտ քաջ գիտեմք, զի Աստուածաշունչ մեր յընտիր օրինակէ յունաց յեղեալ եղեւ ի հայ թարգմանութիւն. տեսեա՞լ են արդեաւք զայս սուրբ թարգմանիչք մեր, ոչ գիտեմք»⁴⁵: Մոտավորապես նույն կարծիքն է հայտնում նաև Գրիգոր Նարեկացու մեկնության (1789 թ.) հրատարակությունը պատրաստող է Հովհ. վ. Զոհրապյանը⁴⁶. «Զի բնագիրն, զոր ի մեկնութեան առնու սուրբ վարդապետս մեր բազում ուրեք այլով բանիւ վարի, ոչ միայն ի տպագրեալ օրինակէն Ոսկանայ, այլեւ ի ձեռագիր օրինակաց, որ առ մեօք երեւին: Այլ եւ համառօտ յաւելուածն, որ կայ յաւարտ Ը. գլխոյն, այսինքն՝ Բարձրասցի թագաւոր մեր եւ այլն, ի մեկնութեանս եղեալ կայ ի սկիզբն անդր: Արդ, վասն այսոցիկ առ ժամս զայս ինչ եւեթ ասել ունեմք, թէ առ այնու ժամանակօք այլ եւս օրինակ լեալ իցէ յազգի մերում, որով եւ վարեցաւ Նարեկացին, զի յանդուզն մտաց է կարծել, թէ նա ինքն ըստ մտի այլափոխեալ իցէ, եւ մեզ նոյնպէս յարկ ի վերայ անյեղլի պահել զնոյնս, որպէս եւ եղեալն էին»⁴⁷:

Այսպիսով Գրիգոր Նարեկացուն հաջորդած հայ մեկնիչները ուղղակի (Նարեկացուն հղելով) կամ անուղղակի (Նարեկացու Մեկնության կառուցվածքը ժառանգելով) անդրադառնում են «Գիտացի զի...» հատվածի մեկնությանը՝ միշտ որպես «Երգ երգոցի» հավելված համարելով: Հիմնականում ձեռնպահ են մնում այս հատվածի ծագման վերաբերյալ դատողություններ անելուց: Այս հավելվածի առկայությունն ու շրջանի մեկնություններում, չնայած բնագրի ծագման հանելուկին, ցույց է տալիս, որ Գրիգոր Նարեկացու հեղինակությամբ պայմանավորված է այն պահպանվում մեր մեկնողական գրականության մեջ և ընկալվում որպես «Երգ երգոցի» բնագրի մաս:

Վերը շարադրածից հանգում ենք հետևյալ ընդհանրական եզրակացություններին.

«Երգ երգոցի» նախնական, հին ընթերցումներ պետք է փնտրել այնպիսի ընդօրինակություններում, որոնք.

⁴⁵ ՄՄ Հ^մ 5788, 1833 թ., Շումլու քաղաք, ինֆնագիր, էջ 329ա-350ա:

⁴⁶ Տեղեկությունս շնորհակալությամբ ֆաղել ենք Գեորգ Տեր-Վարդանյանի անտիպ հոդվածից:

⁴⁷ Մրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկացոյ Մեկնութիւն երգոց երգոյն Սողովմոնի, [Յովհ. վ. Զոհրապետան], «Քան առ ընթերցողս», Անտոն Բոստոլիի տպ., Վենետիկ, 1789, էջ 207-8:

1. Բուն «Երգ երգոցից» առաջ ունեն հավելյալ մաս՝ հավանաբար «էկլե-սիատես» (տարընթերցումներով) խորագրով: «Այլուստ իմն գտեալ» խորագիր շունեն և վերջում պահպանել են գրչի հետևյալ ցուցումը՝ «Եւ կայր այս յԱւրհնութիւն Աւրհնութեանցն»:
2. Որոնցում «Երգ երգոցի» խորագիրը ոչ թե «Երգ երգոց, որ է Աւրհնութիւն արհնութեանց, ասացեալ Սողոմոնի արքայի Իսրայէլի» է, այլ «Երգ երգոց, որ է (կամ՝ ասացեալ) Սողոմոնի...» կամ «Աւրհնութիւն արհնութեանց, որ է Սողոմոնի»:
3. Չունեն «Աւրիորդքն ու թագուհիքն ասեն», «Փեսայն ասէ», «Հարան եւ դասերքն ասեն» հետսմուտ լրացումները:

Ամփոփենք՝ «Երգ երգոցի» բնագրի կրած ակնհայտ փոփոխությունները ցույց են տալիս, որ Նարեկացու Մեկնության մեջ այն ներկայանում է ավելի նախնական կառուցվածքով՝ հավանաբար դեռ չմիավորված մասերով, իսկ սուրբգրային հետագայի օրինակներն արդեն նպատակաուղղված փորձեր են, որոնք միտված են խորագրի և կառուցվածքի խմբագրման միջոցով ձուլելու այլազան ընթերցումներն ու ստանալու մեկ համակարգված օրինակ:

Սույն քննության նպատակն է եղել «Երգ երգոցի» բնագրի կառուցվածքային փոփոխությունների վերաբերյալ ընդամենը մեր դիտարկումներն անել, որոնց հանգել ենք «Երգ երգոցի» մեկնությունների ուսումնասիրման, բնագրերի կազմման և ձեռագրերի նկարագրության տարիների աշխատանքի ընթացքում: Վստահ ենք՝ մեզ ավանդված ձեռագրերի հարուստ պաշարը հին ընթերցումներ ունեցող նոր ընդօրինակությունների տակավին անհայտ էջեր կբացի, որն իր նպաստը կբերի Աստվածաշնչի քննական բնագրի կազմման շնորհակալ աշխատանքին:

LILIT HOVSEPYAN

THE “SONG OF SONGS” AND GRIGOR NAREKATS‘I

Keywords: Critical text of the Bible, lemma, Ecclesiastes, Bible, copy, manuscript, original text, wisdom books.

The *Commentary on the Song of Songs* by Grigor Narekats‘i is a valuable source for studying the history of the Armenian text of the Song of Songs, since his lemmas most closely follow the original.

Furthermore, our comparison of the standard text of the Song of Songs with the unique Erznka copy of the pre-Cilician recension of the Bible (Ms J1925) and with the earliest copies of post-Cilician recensions, as well as with later commentaries has made it possible to highlight some features that reflect the pre-Cilician stage of the Armenian text and shed light on the inconsistencies in both the title of the Song of Songs and the various structural characteristics of the biblical manuscripts. We have revealed that the text of the Song of Songs has undergone significant changes during the post-Cilician period.

ЛИЛИТ ОВСЕПЯН

“ПЕСНЬ ПЕСНЕЙ” И ГРИГОР НАРЕКАЦИ

Ключевые слова: Критический текст Библии, лемма, толкование, Экклезиаст, Библия, копия, рукопись, оригинальный текст, учебные книги.

"Толкование Песни песней" Григора Нарекаци представляет ценность первоисточника для изучения истории текста "Песни песней". Леммы в толковании отражают более раннее состояние текста этой библейской книги.

Сравнение текста "Песни песней" с единственной рукописью, содержащей докиликийскую редакцию (Библии скопированной в Ерзнка, рук. № 1925 монастыря Св. Иаковов в Иерусалиме), с самыми ранними копиями посткиликийских изданий, а также с толкованиями позднего периода, дает возможность выделить некоторые черты, характерные для докиликийского этапа текста книги, посредством которых объясняются несоответствия как в заглавии "Песни Песней", так и различные структурные особенности в рукописях Библии. Этим сравнением выясняется, что текст "Песни песней" претерпел значительные изменения в течение посткиликийского периода.